

УДК 94:930.1 (497.2) «1939/1945» DOI: 10.26661/swfh-2018-50-052

Історія Голокосту: до питання формування колективної пам'яті у болгарському суспільстві

М.О. Шпак

*Запорізький національний університет,
marishpak13@gmail.com*

Ключові слова:

політика пам'яті, колективна історія, ревізія історії, «країна без антисемітизму», порятунок, Голокост, толерантне суспільство.

У статті розглядаються проблеми формування політики пам'яті з питань явища Голокосту та причини, що зумовили деформацію історичних фактів подій Шоа після Другої світової війни. За приклад взято історію Болгарії, де Трагедія євреїв не має класичних візій, а демонструє державу як «країну без антисемітизму». Безумовно, порятунок від нацистів 48 тисяч євреїв болгарським народом під час війни є унікальним випадком європейської історії. Проте сьогодні, коли в кожній державі відбувається ревізія власного минулого, необхідно знову переглянути всі складові воєнної історії Болгарії та фактів, які стосуються «остаточного» вирішення єврейського питання.

History of the Holocaust: to the question of the formation of collective memory in the Bulgarian society

M. Shpak

Zaporizhzhia National University

Key words:

politics of memory, collective history, revision history, «anti-Semitism-free country», salvation, model country, the Holocaust, tolerant society.

The article is devoted to consideration of problems of formation of the policy of memory and revision of history on the example of the past of Bulgaria during the Second World War. The text is about building strategies for future relations with neighboring states and deficiencies in creating common memory and history. The article also raises the question of whether, there is an ideal form of tolerant relationship between the states of the world.

One of the scale tragedies, that fit the history of the XX century and united the international community, is the phenomenon of the Holocaust. The memory of the Shoah has no boundaries of a single country, and therefore every state is an environment where the topic is relevant and active. The only sing, that distinguishes the population of different territories in the formation of the memory of the phenomenon of the Jewish Tragedy – this is the circumstances and conditions, that inhuman massacre of victims during the Second World War. The purpose of the article is to show gaps in the formation of a policy of memory. The history of Shoah in Bulgaria is controversial field, where scientist can't agree on the creation of the foundation.

During the Second World War, within the «Old Borders» of the country, 48 thousand Jews were rescued. But today this fact is perceived by many experts in different ways, because it is not possible to finally determine the motives and the role of state power in the process of saving the victims. Equally confusing is the situation with the involvement in the deportation of almost 12,000 Jews from the newly affiliated regions of Vardar Macedonia and Thrace.

The theme of «salvation» became an element disseminated by the Bulgarian governments after 1989 to demonstrate to the world the dignity and membership in Bulgaria to European destinations. In the state was formed the image of a «anti-Semitism-free country», where the main argument was the thesis, that during the Second World War Bulgarians, unlike others, managed to save 48 thousand Jews and thereby prove the ability of the citizens of Bulgaria to react painlessly to the integration of other peoples.

But, the opposition, which is formed around the allegation of Bulgaria as a «anti-Semitism-free country», is alarming about explaining the provisions of the Holocaust to the younger generation.

В умовах подій ХХІ ст., коли у сфері міжнародних відносин чи не головними завданнями є постійні врегулювання військових конфліктів та примирення, слід не забувати про важливість оновлення сучасним поколінням закономірного процесу переосмислення минулого. Після зламу традиційного життя у більшості країн постало питання про ретельну ревізію власної історії та її ролі у формуванні стратегії майбутніх відносин із сусідніми державами, актуалізувалися проблеми досліджень понять спільної пам'яті, колективної та індивідуальної відповідальності за минуле, а також пошуки причин недосконалих результатів під час формування в суспільстві толерантності, рівності та демократії.

Однією із наймасштабніших трагедій, що впливана до історії ХХ ст. і об'єднує всю світову спільноту, є явище Голокосту. Через свою радикально нелюдську ідеологію Шоа сприймається як головний приклад геноциду та перестороги для кожного одночасно. Пам'ять про Голокост не має кордонів однієї країни, а тому кожна держава є середовищем, де ця тема є актуальною та живою.

Єдине, що відрізняє населення різних територій у формуванні пам'яті про явище єврейської Катастрофи – це обставини та умови, за яких відбувалися жорстокі розправи над жертвами в період Другої світової війни [1].

Прикладом може слугувати історія Шоа в Болгарії, де до тепер фахівці не можуть сформулювати єдиного історичного висновку з цього приводу.

Під час війни, в межах старих кордонів країни, було врятовано 48 тисяч євреїв. Але сьогодні цей факт багато фахівців сприймають неоднозначно, адже не можливо остаточно визначити мотиви та роль державної влади у процесі порятунку жертв. Так само незрозумілою лишається ситуація з причетністю до депортації майже 12 тисяч євреїв із новоприєднаних регіонів Вардарської Македонії та Фракії. До того ж, антисемітські дії, які були втілені в життя ще до підписання Болгарією Тристороннього договору з Німеччиною, не можуть повністю виправдати тактику спасіння.

Але найбільший трагізм полягає навіть не в постійних дискусіях без конкретних висновків, а в тому, щоб зібрати достатньо джерельної бази та спогадів свідків тих подій, аби підтвердити ті чи інші твердження. На сьогодні це зробити вкрай складно, адже із встановленням в Болгарії у 1944 р. радянської влади, роль Рятівників єврейського населення від нацистів перейняли на себе представники комуністичного режиму, знищуючи при цьому не лише свідчення й документи, а й представників колишньої болгарської влади, які не по-

годжувалися з новою ідеологією та пропагандою.

Тому не дивно, що з 1946 до 90-х рр. ХХ ст. у підручниках з історії Болгарії питання про порятунок євреїв висвітлювалося звинуваченням колишньої болгарської влади у антисемітизмі та перебільшенням заслуг комуністів-ентузіастів у акціях порятунку юдеїв.

Після падіння режиму Т. Живкова, генерального секретаря Комуністичної партії Болгарії, у 1989 р. ситуація в історичній освіті почала змінюватися. Питання про спасіння євреїв отримало новий імпульс, адже почався пошук нових героїв та орієнтирів під час процесу формування демократичного суспільства [2].

Тема «порятунку» стала елементом, що поширювався болгарськими урядами після 1989 р. для демонстрації всьому світу гідності й давньої приналежності Болгарії до європейських орієнтирів. В державі було сформовано імідж «країни без антисемітизму», де головним аргументом виступала теза про те, що в період Другої світової війни болгарам, на відміну від інших, вдалося врятувати 48 тисяч євреїв і тим самим довести толерантне відношення населення до них, та здатність громадян Болгарії безболісно реагувати на інтеграцію інших народів.

Більше того, з 1990 р. посткомуністична Болгарія пропагувала ідею так званої «Болгарської етнічної моделі». У 2003 р. її зміст офіційно було оприлюднено урядом у звіті про виконання Рамкової конвенції Ради Європи щодо захисту національних меншин. У тексті зазначалося, що за останні 13 років в Болгарії функціонує успішна модель міжнаціональних відносин, яка заснована на принципах громадянського суспільства і плюралістичної демократії. Суть її полягає у вирішенні проблем нацменшин шляхом підтримки балансу і гармонії громадянського суспільства і принцип захисту етнічної, релігійної та мовної самобутності народів [3].

Слід сказати, що до цих двох підходів сьогодні не всі ставляться лояльно, вважаючи їх шаблоном, якій створює болгарам імунітет від причетності до расизму, ксенофобії та етноцентризму почуттів за весь історичний розвиток держави.

Само собою зрозуміло, що болгарський антисемітизм, який проявлявся в минулому, істотно не відрізняється від того, що існує в сусідніх країнах.

Ще з епохи Середньовіччя євреї відігравали значну роль в економічному розвитку Болгарії. В більшій мірі країну населяли сефардські юдеї, що мігрували з Іспанії, та частина ашкеназі з Німеччини. Основним заняттям для юдеїв стало збирання податків та операції, пов'язані з грошовими

позиками, кредитами трейдерством чи виробництвом ліків.

В період панування Османської імперії над болгарськими землями юдеї були вигідні туркам як торговельні партнери на підконтрольній території. На відміну від етнічного населення, вони були звільнені від податків, і місцеві болгари ненавиділи за це євреїв, вбачаючи в них ворогів та союзників турків [4, с.4].

Крім того, мотивами ворожих настроїв були економічні претензії до юдеїв, які приймали від християн на депозит цінні речі церковного походження. Це породжувало стереотипи про жадібних та корисливих євреїв, які гноблять християн.

У ряді прислів'їв болгар, основними заняттями яких було сільське господарство та землеробство, збереглися глузування з євреїв, що мешкали в містах і не працювали на землі.

Під час Першої світової війни багато юдеїв Болгарії вступали до лав армії і гинули на фронтах. Проте навіть в ті часи згадується випадок, коли болгарські військові вчинили єврейський погром в турецькому м. Едріне на кордоні з Болгарією [4, с.5].

Напередодні Другої світової війни на болгарських землях також почалися погроми та гоніння. Молодіжні організації, охоплені ідеями «єдиної нації», в 1939 р. зімітували «Кришталеву ніч», влаштувавши масові пограбування та розгроми єврейських крамниць у м. Софії.

До того ж, ще до моменту підписання Тристороннього пакту Болгарії з Німеччиною, в 1941 р. було втілено в життя закон «Закон про захист нації», який впроваджував расистські засади проти юдеїв Болгарії. Не зважаючи на обурення та протест місцевого населення, всі положення щодо обмежень євреїв, конфіскації їх майна й організацій, виконувалися згідно законодавчих положень «Закону про захист націй». Відомим є і той факт, що в 1943 р. представники болгарської влади підготували план депортації 20 тис. євреїв до таборів смерті, проте цю операцію було зірвано мешканцями столиці [4, с.7].

У 1944 р., після смерті царя Бориса III та зміни уряду, новий прем'єр-міністр І. Багрянов прийняв рішення про скасування антисемітського законодавства, однак на офіційному рівні цього зробити не встиг. У 1944 р. було проголошено комуністичний режим, за яким права євреїв зрівнялися з правами етнічного населення, відповідно до нових авторитарних правил [4, с.8].

У 2008 р. команда соціологів Інституту «Відкрите суспільство»-Софія направила вектор дослідження на похідні «Болгарської етнічної

моделі», з'ясовуючи відношення болгар до національних меншин та їх рівень толерантності до представників інших етносів. Аналіз емпіричних даних показав, що в країні все ще існують закорені расові й релігійні стереотипи. Питання, які встановлювали відношення болгар до євреїв показали, що сталими в цьому регіоні є стереотипи категорій «розумні», «хитрі», «здатні до підприємництва», і ці стереотипи передаються з покоління у покоління. Новим моментом для фахівців стало виявлення образу євреїв як «жалюгідних» [5].

Незважаючи на такі результати, євреї почувуються у Болгарії комфортно. Вони добре інтегровані в суспільство, більшість болгар вважають їх гарними друзями, колегами й сусідами, тому євреї практично не відчують на собі гноблення. Проте втілення ідей антисемітизму, на жаль, лишаються невичерпними навіть в Болгарії.

Не можна стверджувати, що прояви ксенофобських та шовіністичних настроїв у Болгарії є репрезентативною тенденцією, проте варто звернути увагу на кілька випадків, що сталися в країні у XXI ст.

Так, у 2002 р. під час футбольного матчу між болгарською футбольною командою «ЦСКА» та англійською «Блекберном», болгарські футбольні фанати кидали пляшки на поле і обзивали англійських спортсменів африканського походження «чорними мавпами» [4, с.1].

У 2014 р. у ЗМІ часто писали про мотиви антисемітських дій у болгарській столиці. Зокрема, журналісти били тривогу про появу знаків свастики на стінах Софійської синагоги, про кинуту палаючу суміш «коктейлю Молотова» на подвір'я єврейської школи та про підняття нацистського прапора на день народження А. Гітлера над одним із будинків м. Пазарджик [6].

Восени 2017 р. на центральному кладовищі м. Софії було вчинено акт вандалізму – пошкоджено надгробки єврейських поховань. А. Оскар, президент місцевої єврейської Громадської організації «Шалом», одразу зреагував на цю подію, і звернувся з публічним виступом до столичної мерії. Натомість Т. Чобанов, заступник мера столиці, запевнив єврейську спільноту, що будуть вжиті всі необхідні заходи для виявлення мотивів дій злочинців та їх покарання. Також Т. Чобанов висловив жаль всім юдеям щодо вчиненого вандалізму, що стався якраз напередодні трьох єврейських релігійних свят: Рош ха-Шана, Йом Кіпуру та Суккоту [7].

Слідом за цією заявою, Міністерство закордонних справ Болгарії опублікувало Декларацію щодо осквернення надгробних плит на єврейському

кладовищі столиці. В тексті зазначалося, що акт вандалізму є порушенням проти найцінніших чеснот болгарського духу. Наголос також робився на давно впроваджених засадах про болгарське суспільство, яке є прикладом толерантності, доброї волі та поваги до представників різних етнічних груп, релігій та культур. Вчинені дії на кладовищі суперечать моральному вибору болгарського суспільства, що протягом століть довело свою силу в захисті принципів і цінностей гуманізму, міжнародної терпимості й верховенства права [8].

Кількома днями пізніше на web-сторінці Міністерства закордонних справ з'явилася новина про участь болгарської делегації, яку очолювали Р. Радев, президент Болгарії, Р. Бачварова, прем'єр-міністр, та К. Захарієва, міністр закордонних справ держави, у 72-й сесії Генеральної Асамблеї ООН в Нью-Йорку.

Спільно з керівниками американських та єврейських організацій *B'nye Bright International*, *The American Jewish Committee*, *The League Against Scorn*, *American Jewish Congress*, *Conference of Presidents of Major Jewish Organizations*, відбулося обговорення планів проведення 75-ї річниці з Дня порятунку євреїв від депортації в Болгарії у 2018 р.. Лідери організацій виголосили готовність підтримати болгар у проведенні заходів, які будуть присвячені цій даті. У виступі перед високим представництвом президент Р. Радев згадав про спільні болгарські та єврейські цінності, які два народи поділяють протягом всього історичного розвитку держави, а прем'єр-міністр К. Захарієва висловила сподівання, що в наступному році вдасться організувати саміт ЄС-Ізраїль для обговорення дій і зусиль, які необхідно спрямувати проти антисемітизму, ксенофобії та расизму [9].

Така ініціатива болгар є продовженням їх активного долучення до вирішення проблемних питань історії Шоа, адже влітку 2017 р. у Женеві Болгарія була прийнята як країна-спостерігач до Міжнародного альянсу по збереженню пам'яті про Голокост [10].

Згодом у самій Болгарії пройшла зустріч між представниками Громадської організації «Шалом» та місцевою партією «Рух за права і свободу». Одним із головних питань стало обговорення Декларації щодо осквернення єврейського кладовища в Софії. О. Оскар, голова ГО «Шалом», зазначив, що в цьому питанні громадськість не може залишитися аполітичною, коли є загроза антисемітизму та ненависті в суспільстві. На цій зустрічі єврейською організацією було представлено концепцію святкування 75-ї річниці Спасіння євреїв та ідеї створення болгарського пантеону Праведників,

які допомагали своїм співгромадянам в роки Другої світової війни.

Члени партії «Рух за права і свободу» підтримали плани заходів проти припинення шовіністичних та ксенофобських настроїв у майбутньому [11].

Узагальнюючи результати зустрічей, що відбулися за досить короткий час, на перший погляд створено чудову платформу для реалізації масштабних засад формування колективної пам'яті історії Голокосту. Проте насторожує те, що протягом 30-ти років ці ідеї лишаються невітленими або реалізованими частково.

Опозиція, яка формується навколо твердження про Болгарію як «країну без антисемітизму», б'є тривогу щодо пояснення положень історії Голокосту молодому поколінню. В навчальних посібниках йдеться про образ Спасителів, яким вдалося врятувати євреїв під час Другої світової війни. Крім того, щорічно відбуваються церемонії пам'яті та мітинги на честь Рятівників. Натомість уникаються питання про причетність й відповідальність болгар за антигуманні закони проти євреїв та про причини появи мотивів виконання антисемітських заходів. Не акцентується увага на долі населення, що переживало гноблення, не ставляться питання про моральний та психологічний стан людей, які стали жертвами у воєнний час. Піднесення та гордість за своїх предків переважає над трагізмом і уроками, що слід винести.

Те саме стосується й політиків, які на міжнародних форумах продовжують наголошувати на братських стосунках між болгарами і євреями та безумовній толерантності громадян до представників нацменшин, які мешкають у державі.

Таке сприйняття дійсності призводить до деформацій історичного процесу й формує нові образи минулого, що займають позиції поруч з функціонуючою владою. Так, у 2009 р. склалася ситуація, коли Б. Філова, прем'єр-міністра уряду Болгарії, що був причетним до виконання дій расистських законів, було реабілітовано та виправдано [12]. Але одразу ж виникає питання, як ставитися до політичної діяльності очолюваного ним уряду, якщо до цього моменту в історії держави його визнавали пронацистським?

На сьогодні для широкого загалу зрозумілим є тільки один факт – історія Голокосту є невід'ємною частиною сучасної культури Болгарії, як і в усіх цивілізованих державах світу. Проте питання: чи стане минуле явища Шоа в Болгарії традицією передачі новим поколінням реальних фактів та візій, а не ресурсом політичних ігор й маніпулювання, – лишається відкритим та невизначеним для нових поколінь.

Джерела та література

1. Ассманн А. Существует ли глобальная память о Холокосте? Расширение и границы нового сообщества памяти [Электронный ресурс] / Алейда Ассманн // Архив интроверта. – 2017. – Режим доступа к ресурсу: <http://introvertum.com/assmann-a-sushhestvuet-li-globalnaya-pamyat-o-holokoste-rasshirenie-i-granitsyi-novogo-soobshhestva-pamyati/>
2. VII състав на Народния съд. Едно забравено документално свидетелство за антисемитизма в България през 1941–1944 г. [Електронен ресурс]. – 2013. – Режим за достъп до ресурси: <http://kultura.bg/web/забравено-свидетелство-за-антисемит/>
3. Трьобст Щ. Спасение, депортиране или Холокост? [Електронен ресурс] / Щефан Трьобст // Либерален Преглед. – 2012. – Режим за достъп до ресурси: <http://www.librev.com/index.php/discussion-bulgaria-publisher/1623-2012-06-01-19-14-12>
4. Stefanov P. Bulgarians and Jews throughout History / Pavel Stefanov. // Occasional Papers on Religion in Eastern Europe. – 2002. – №22. – P. 1–9.
5. Пампоров А. Митове и предразсъдъци за етническите малцинства в България [Електронен ресурс] / Алексей Пампоров // Български Хелзинкски комитет. – 2009. – Режим за достъп до ресурси: <http://www.bghelsinki.org/bg/publikacii/obektiv/aleksei-pamporov/2009-07/mitove-i-predrazsdc-i-za-etnicheskite-malcinstva-v-blgariya/>
6. Gavrilova D. Major Instances of Anti-Semitism in Bulgaria and their Underlying Reasons [Electronic resource] / Dessy Gavrilova. – 2015. – Resource access mode: <http://eese.fnst.org/sites/default/files/uploads/2017/03/04/promotingtolerance2015essaydessislavagavrilova.pdf>
7. Поругаването на надгробни плочи в еврейско гробище в София [Електронен ресурс] // Организация на евреите в България «Шалом». – 2017. – Режим за достъп до ресурси: https://www.facebook.com/ShalomBulgariaOrganization/?hc_ref=ARSFkEKT2fyVQGrkJjWa4DH_5aIGctinI3s6P_vi9RaWXciWJHVzSj5ORzGExCGjGdY&pnref=story
8. Декларация срещу поругаването на надгробни плочи в еврейско гробище в София [Електронен ресурс] // Република България. Министерство на външните работи. – 2017. – Режим за достъп до ресурси: <http://www.mfa.bg/bg/events/6/1/5982/index.htm>
9. Американските еврейски организации: Светът трябва да помни спасяването на българските евреи [Електронен ресурс] // Република България. Министерство на външните работи. – 2017. – Режим за достъп до ресурси: <http://www.mfa.bg/bg/events/6/1/5994/index.html>
10. Bulgaria to join the International Holocaust Remembrance Alliance [Electronic resource] // The Sofia Globe. – 2017. – Resource access mode: <http://sofiaglobe.com/2017/03/08/bulgaria-to-join-the-international-holocaust-remembrance-alliance/>
11. «Свобода, отговорност, толерантност» [Електронен ресурс] // Организация на евреите в България «Шалом». – 2017. – Режим за достъп до ресурси: https://www.facebook.com/ShalomBulgariaOrganization/?hc_ref=ARSFkEKT2fyVQGrkJjWa4DH_5aIGctinI3s6P_vi9RaWXciWJHVzSj5ORzGExCGjGdY&pnref=story
12. Забравено свидетелство за антиемитизма в България [Електронен ресурс] // Портал Култура. – 2013. – Режим достъпу до ресурсу: <http://kultura.bg/web/забравено-свидетелство-за-антисемит/>.